

© 2005 **В. П. Марчук**

Національний авіаційний університет
Інститут повітряного і космічного права

ЄВГЕН ЕРЛІХ – ОСНОВОПОЛОЖНИК СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Історія соціології права як самостійної галузі наукового знання нараховує вже понад століття. Вона отримала офіційне визнання і необхідну інституціоналізацію в більшості країн світу [8, с. 531]. Питання про її природу, характер, предмет і метод викликають до цього часу багато дискусій.

Поновлення у своїх правах соціології, яка в недалекому минулому характеризувалась у радянській літературі як “буржуазна лженаука”, запровадження на юридичних факультетах ряду вищих навчальних закладів викладання навчальних курсів (або спецкурсів) з соціології права суттєво підвищує значення поглибленої розробки загально-теоретичних і методологічних проблем цієї порівняно молоді галузі наукового знання.

Слід відзначити, що за останні десятиліття багато зусиль у цьому напрямку доклали відомі російські правознавці – В. М. Кудрявцев, В. П. Казимрчук, Д. А. Керімов, С. С. Алексєєв, А. М. Яковлев, В. О. Туманов, Е. В. Тадевосян, В. С. Нерсєсянц, С. В. Боботов, Д. І. Луковская, В. Д. Зоркін, В. В. Лапаєва, Ю. В. Тихонравов та ін., а також українські вчені – В. В. Копєйчиков, Н. С. Прозорова, М. І. Козюбра, О. Ф. Скакун, С. В. Савчук та ін.

Серед зарубіжних авторів варто виділити таких як: М. Ребіндер, К. Рібшлегер (Німеччина), К. Кульчар (Угорщина), Н. Неновскі, П. Попов (Болгарія), А. Подгурецький, З. Зімбінський (Польща), Такейосі Кавасіма, Тетеу Ізомура (Японія) та ін.

Професор Е. В. Тадевосян справедливо зауважує, що “соціологія права – це не країнознавча, а єдина, загальна інтернаціональна за своєю сутністю основою теорія”, яка “вивчає право як соціальний інститут, як одну із соціальних підсистем суспільного життя крізь призму взаємовідносин особи, соціальних груп і суспільства в цілому” [7, с. 46].

Вивчаючи проблеми виникнення і розвитку соціологічного напрямку в юриспруденції, слід неодмінно починати з дослідження наукової спадщини родоначальника цього напрямку, нині всевітньо відомого, видатного вченого-юриста – Євгена Ерліха. Саме він одним із перших найбільш ґрунтовно розробив і запропонував основні програмні положення школи “вільного права”. Появу в 1903 році його роботи “Вільне правознаходження і вільна наука права” багато західних юри-

стів називають відправним пунктом усього руху за “вільне право” (Freirechtsbewegung) [18, с. 33]. Цей рух виник наприкінці XIX – на початку XX ст. одночасно в ряді західноєвропейських країн і ознаменував собою нові тенденції у сфері правової науки. Він охопив багаточисельні течії, які так або інакше виражали незадоволення нормативним розумінням права, як таким, що нездатне охопити всю багатогранність правового життя і протиставляв цьому розумінню своє “вільне” розуміння трактування права. В західноєвропейській юридичній літературі зустрічаються фактично однозначні терміни – “школа вільного права” (Freirechtsschule), “вчення про вільне право” (Freirechtslehre), “вільне правознаходження” (freie Rechtsfindung), соціологічне знаходження права (Soziologische Rechtsfindung).

Соціологічна теорія права Є. Ерліха, а саме його робота “Основи соціології права” (1913) [13] стала теоретичним фундаментом соціологічного напрямку в юриспруденції і всього руху за “вільне право”. Роботи Є. Ерліха неодноразово перевидувались багатьма мовами: англійською, італійською, французькою, японською.

На Є. Ерліха, як на свого попередника і вчителя, вказують відомі американські та японські соціологи права – Роско Паунд, Отосіро Ісісака, Тетсу Ізомура та ін. [16, с. 8].

Враховуючи, що в бібліотеках країн СНД немає перекладів на слов'янські мови робіт Є. Ерліха, як часто немає їх і мовою оригіналу (німецькою), видається доцільним викласти його соціологічну концепцію права більш широко, доступно і неупереджено, надаючи читачеві можливість у більшій мірі самостійно давати оцінки тих чи інших положень досліджуваного вчення в співставленні з сучасною правовою наукою і дійсністю.

В радянській юридичній літературі вперше ім'я Євгена Ерліха згадувалось ще в 1928 р. в статті професора Б. Л. Манеліса “Школа вільного права” та її місце в буржуазній юридичній науці” [2], але залишалось фактично невідомим до 1970-1977 рр., коли автором цієї роботи було опубліковано кілька статей та дві монографії, безпосередньо присвячених аналізу наукової концепції Є. Ерліха [3; 4; 5].

Однак в Німеччині ще в 60-ті роки ХХ ст. було проявлено значний інтерес до вивчення творчої спадщини правознавця. У 1964 р. на базі юридичного факультету при Вільному університеті в Західному Берліні під керівництвом професора Ернеста Е. Гірша було створено “Інститут соціології права і дослідження фактів права”. Поряд з іншими працями цей Інститут в 1967 р. видав збірник мало-відомих раніше статей Є. Ерліха під назвою “Право і життя” [14] і перевидав його основні праці.

З 1967 р. і до цього часу дослідженням і популяризацією наукових ідей Є. Ерліха займається колишній учень професора Ернеста Е. Гірша, донедавна завідувач кафедри соціології права (серед інших галузей юридичної науки) Цюріхського університету в Швейцарії, професор Манфред Ребіндер. У 1967 р. М. Ребіндер опублікував монографію “Обґрунтування соціології права Євгена Ерліхом”, у якій дав всебічний позитивний аналіз соціологічної концепції Є. Ерліха. Доопрацьована і доповнена, ця ж монографія з додатком повної бібліографії робіт Є. Ерліха (70 робіт) опублікована другим виданням у 1986 р. [8].

Крім того, зусиллями професора М. Ребіндера було перевидано третім (1967) і четвертим (1989) виданням основну роботу Є. Ерліха “Основи соціології права” (перше видання – 1913, друге – 1929), а також укладено і видано нову збірку робіт Є. Ерліха “Закон і живе право” [12]. На базі ідей Є. Ерліха написано і власну роботу М. Ребіндера “Соціологія права” [17]. Заслуговує на увагу також нове дослідження концепції Є. Ерліха, зроблене російським вченим С. А. Дробішевським [1].

Народився Євген (Еліас) Ерліх 14 вересня 1862 р. у Чернівцях. Вчився в гімназії м. Самбора Львівської області, де його батько Сімон Ерліх працював адвокатом. У 1881 р. Є. Ерліх розпочав навчання на юридичному факультеті Львівського університету. Закінчивши два курси в Львові, продовжив навчання у Віденському університеті. У 1886 р. закінчив університет і, отримавши звання доктора права, розпочав займатися адвокатською практикою. Але основною його роботою вже тоді була наукова діяльність з вивчення проблем загальної теорії права та римського права. В 1893 р. в Берліні вийшла перше книга Є. Ерліха “Мовчазне волевиявлення” за яку в серпні 1894 р. у Віденському університеті він був удостоєний звання приват-доцента [3].

В листопаді 1896 р. за активну діяльність у сфері юриспруденції йому присвоєно вчене звання екстраординарного професора в Чернівецькому університеті, а 1900 р. на підставі опублікованої 1899 р. в Йені (Німеччина) монографії

“Обов’язкове і необов’язкове право в Цивільному уложенні Німецької імперії” йому присвоєно звання ординарного професора римського права. З 1900 р. і до початку Першої світової війни Є. Ерліх жив у Чернівцях (за адресою Штайнгассе (Steingasse), 28) і працював у тодішньому університеті Франца Йосифа, з 1901 р. на посаді декана юридичного факультету, а в 1906/1907 навчальному році – ректора цього ж університету.

В листопаді 1918 р. після захоплення Північної Буковини боярською Румунією Є. Ерліх, як “рішучий представник німецької нації”, був звільнений з роботи в університеті. Щоб уникнути різних націоналістичних нападок, які мали місце щодо нього в Чернівцях, наприкінці 1921 року, Є. Ерліх переїжджає до Бухареста. Відновити викладацьку і наукову роботу він уже не зміг. 2 травня 1922 р. Євген Ерліх помер від діабету у Відні [16, с. 13-18].

Не зважаючи на те, що основну частину свого життя Є. Ерліх прожив на території колишньої Австро-Угорщини, майже всі його наукові праці було видано в Німеччині. У зв’язку з цим він справедливо визнається деякими дослідниками представником німецької правової науки [19, с. 249]. Але автору даної роботи приємно відзначити, що творчий шлях Є. Ерліха був пов’язаний саме з Чернівецьким університетом і що світове визнання серед теоретиків права Є. Ерліх здобув як один із засновників соціології права, особливо з того часу, коли він створив на юридичному факультеті Чернівецького університету свої семінари “живого права” для дослідження правової дійсності і почав викладати свої соціологічно-правові погляди в лекціях і друкованих працях. В 1914 р. Є. Ерліха було запрошено до США для читання лекцій в Інституті Ловелла та промови на тему його семінару з “живого права” на щорічному зібранні Американської асоціації правничих шкіл, яке мало відбутися в Чикаго [9, с. 362]. І хоч цю поїздку здійснити не вдалося через початок Першої світової війни, в Європі він використовував всі можливості для розповсюдження своїх ідей. У 1918 р., коли Ерліх перебував у Швейцарії, він неодноразово виступав з доповідями перед спілками юристів у Берні та Цюриху [20, с. 429]. За короткий час перебування у Бухаресті (1921) він посприяв заснуванню там Спілки для дослідження “живого права” [15, с. 145].

Характеризуючи особу Є. Ерліха як видатного вченого, слід додати і те, що він володів майже всіма європейськими мовами: англійською, французькою, італійською, датською, норвезькою, російською, сербською, польською й угорською; відвідав такі країни, як Франція, Італія, Греція,

Данія, Швейцарія, Англія [13, с. 19]. Все це свідчить про його широкий кругозір і відповідну обґрунтованість його наукових висновків. Творча спадщина Є. Ерліха ще не до кінця досліджена і заслуговує на увагу вчених-юристів.

Сучасний німецький юрист Рене Кеніґ висловлює справедливу надію, що дослідження “безцінних творів Є. Ерліха пов’яжуть майже забуте минуле з сучасними зусиллями в сфері соціологічно-правових досліджень в Німеччині, дадуть їм плідотворний поштовх”. Манфред Ребіндер додає до цього, що вони “повинні, по-перше, вивести з темряви ранню історію соціології права і, по-друге, перевірити наскільки тодішні теоретичні аспекти соціологічно-правових досліджень ще придатні для наших сьогоднішніх” [14, с. 10].

Як визнавав сам Є. Ерліх, значну роль у формуванні його поглядів відіграло вивчення реального права в сучасній йому Буковині, яка була населена тоді представниками різних національностей, що мали свої правові звичаї. “Жили в герцогстві Буковина, – пише він, – в основному мирно між собою вірмени, євреї, німці, росіяни, українці, словаки, угорці, цигани. Юрист, безсумнівно, відстоював традиційний напрямок – підкорити всі ці народи єдиному, діючому в усій Австрії австрійському праву. Але вже при поверховому спостереженні стає видно, що кожна із цих народностей у всіх правових відношеннях повсякденного життя дотримується зовсім інших правових правил” [4, с. 45].

Ці збочення суперечили сталим традиціям римського права, і Ерліх, молодий професор римського права, вдається до емпіричних досліджень “живої сили” суспільства, так званого “живого права” Буковини. Він різко виступив проти пануючого в той час формалістичного підходу до права. Юридичний позитивізм розглядав право як сукупність юридичних норм, прийнятих державою, і не ставив завдання розкрити зв’язок права із суспільством, з його економічними умовами і іншими соціальними факторами. Такий підхід Ерліх вважав недостатнім і ненауковим.

Для того, щоб повністю розкрити сутність права, правова наука, за Ерліхом, повинна бути не тільки історичною, але і соціологічною. Тому для успішної боротьби з позитивізмом в юридичній науці і практиці він з допомогою свого “семінару живого права” збирав широкий фактичний матеріал, який мав служити доказом недоцільності обмеження правової науки дослідженням тільки тексту закону і його техніко-правового застосування. На основі цього матеріалу Ерліх намагався дати “нове” теоретичне обґрунтування існуючого права. При цьому він приділяв велику увагу не тільки

вивченню законодавства, але й дослідженню звичаєвого права, судової практики, явищ господарського життя, намагався осмислити і узагальнити їх з позиції свого “соціологічного” світогляду [4, с. 46-47].

Як бачимо, Є. Ерліх виступає тут з позиції привабливих і позитивних. Але надалі, особливо в роботі “Мовчазне волевиявлення” він, замість того, щоб обґрунтувати необхідність суворої регламентації нормами закону відповідних економічних відносин, вимагав зворотного – керуватися нормами фактичних життєвих відносин, чим сприяв відходу від закону. Правда, тут треба віддати данину часові, який на рубежі XIX – XX ст.ст. породив згадуваний вище “рух за вільне право” (Freirechtsbewegung), метою якого і було обґрунтування свободи адміністративного і судового розсуду при застосуванні норм права.

Свої дослідження Ерліх проводив головним чином в сільських околицях Чернівців. Він намагався здійснити особливий “юридичний прийом”, який передбачав всебічне дослідження правових відносин таких господарських одиниць, як селянський двір, фабрика та ін. Разом з викладачем політекономії професором Дунгером Ерліх проводив екскурсії студентів на підприємства з метою вивчення їх виробничої діяльності.

Ерліх вважав, що семінари “живого права” дадуть “можливість студентам пізнавати науковий метод” і пробудять в них свідомість дійсності. “Достатньо було мені, – пише він, – поспілкуватися із студентом п’ять хвилин для того, щоб помітити, як перед ним відкривається новий світ... Тисячі справ, на котрі він до цього часу не звертав ніякої уваги, отримували для нього нове життя, ставали для нього свідками живого права” [4, с. 48-49].

Є. Ерліх справедливо зауважував, що “правові установи ґрунтуються не тільки на правових нормах. Мораль, релігія, звичаї, пристойність, а також добрий тон і мода регулюють не тільки позаправові відносини, вони на кожному кроці проникають і в галузь права... Лише взаємодія суспільних норм всіх видів дає нам повну картину суспільного механізму” [13, с. 44-45].

Ці “відкриття” Ерліха можна було б не заперечувати, якби він не дійшов до крайнього висновку, що “життя повинне було б перетворитись в пекло, якби воно регулювалось тільки правом” [13, с. 47].

Це положення явно суперечить ідеям сучасних прибічників правової держави, але під правом у даному випадку Ерліх розуміє норми закону, що виступають як “система твердо установлених правових правил”, яка “за своєю природою завжди має прогалини”, і що по суті ця система “застарі-

ває в той самий момент, коли вона установлена” [11, с. 17]. Як бачимо, проникнення у сферу права норм звичаїв, моралі та інших соціальних норм Ерліх відносить не до стадії створення норм законодавства, а тільки до стадії їх застосування. Звідси, як він твердить, застосування норм права не може привести до однакових результатів, які передбачає законодавець, тому, що “ніяка теорія неспроможна стати на перешкоді суспільним явищам, до яких застосовується право, продовжувати постійно розвиватись і щохвилини поповнювати новим змістом установлені для рішень норми” [11, с.17].

Тому вся “соціологія права” Ерліха спрямована на обґрунтування необхідності вивчення “живого права”, під яким він розуміє фактично вихід за межі правової норми і взагалі всі неправові норми, які хоч в якійсь мірі беруть участь у регулюванні суспільних відносин (аж до доброго тону і моди). На думку Ерліха, зовсім немає потреби займатись кодифікацією цього “позадержавного” права. Він вважає це непотрібним і навіть безнадійним, адже “сфера дії наших кодексів, – пише він, – так віддалена від дійсності, що правові відносини, з якими вони повинні мати справу, так незрівнянно багатші, різноманітніші, мінливіші... , що вже одна думка вичерпати їх в одному кодексі була б дивовижною” [13, с. 394].

На його думку, суддя повинен завжди сам відшукати норму для вирішення конкретної справи, незалежно від того, вирішує він дану справу на основі правової норми чи без такої. Вільне правознаходження суддею в момент прийняття рішення щодо конкретного випадку – кращий спосіб для вирішення проблеми правосуддя, [13, с. 140] тому, що “... особиста нота у всі часи була властива судовій практиці й у всі часи на неї необхідною мірою впливали суспільні, політичні й культурні течії”. Крім того, “не можна аж ніяк заперечувати той факт, що особи, які покликані застосовувати право, діти свого народу і свого часу, будуть застосовувати право в душі їхнього народу та їхнього часу, який є і їхнім духом, а не в душі минулих століть згідно з намірами законодавця” [11, с. 17].

Це одні з головних положень соціологічно-правового вчення Ерліха, які, звичайно, неможливо розкрити в повному обсязі в короткій статті. Але слід зауважити, що основним досягненням його зусиль була, звичайно, згадувана вже монографія “Основи соціології права”. В передмові до неї Ерліх писав: “Часто стверджують, що нібито книга повинна бути такою, щоб її зміст можна було б резюмувати в декількох реченнях. Якщо цей твір ми повинні були б піддати такій пробі, то

зміст її втілюється б у наступному: Центр ваги розвитку права в наш час, як і у всі інші часи, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції або судочинстві, а в самому суспільстві. Мабуть в цьому реченні міститься зміст всякої основи соціології права” [13, Передмова (Vorrede)].

Виступаючи в ролі першопроходця і, мабуть, відчуваючи неповноту своїх наукових висновків, Є. Ерліх, ніби виправдовуючись, писав, що праця, якій він присвятив майже все своє життя і якій можна було б дати загальну назву “Теорія суддівського правознаходження”, є “лише початком наукового обґрунтування юриспруденції. На науково обґрунтовану основу стануть лише законодавці, юристи і судді майбутніх століть...” [10, с. 113].

В певній мірі Є. Ерліх виявився провидцем, тому що в наш час соціологічний напрямок в юриспруденції займає домінуюче становище в більшості країн світу і набуває свого розвитку в Україні. Так, в Чернівецькому університеті ім. Ю. Федьковича, де з 1991 р. відновив роботу юридичний факультет, студентам читається новий нормативний курс “Соціологія права”. З 1994 р. на факультеті щорічно видається збірник наукових праць викладачів і студентів під назвою “Ерліхівський збірник”. Нещодавно молодим вченим С. В. Савчуком захищено кандидатську дисертація і опубліковано монографію, в яких запропоновані нові підходи до розуміння соціології права [6].

З 1995 р. на юридичному факультеті Чернівецького університету для заохочення кращих студентів запроваджена почесна стипендія ім. Євгенія Ерліха.

В листопаді 1995 р. під час святкування 120-річного ювілею Чернівецького університету в фойє головного корпусу було відкрито пам’ятну дошку з іменами ректорів університету. Серед 56 імен тридцять другим в цьому списку названий Євген Ерліх. Все це свідчить про шанобливе ставлення буковинців до свого земляка – видатного вченого-правознавця.

Заслуга Є. Ерліха полягає в тому, що він вперше в своїй соціологічній теорії права, як юрист, на базі юридичних понять, висунув широке коло питань і пропозицій, що вимагали і вимагають свого вирішення у повсякденному мінливому житті правової дійсності і є важливими орієнтирами в процесі правотворчості.

Список літератури

1. Дробишевский С. А. История политических и правовых учений: основные классические идеи. Учебное пособие. – М.: Юрист, 2003.

2. Манелис Б. Л. Школа «свободного права» и её место в буржуазной юридической науке // Вестник Коммунистической академии. – 1928. – № 28 (4).
3. Марчук В. П. Євген Єрліх: сторінки життя і творчості // Ерліхівський збірник. Вип. 1 – Чернівці, 1994.
4. Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е. Эрлиха. – Киев, 1977.
5. Марчук В. П. Соціологічні теорії права в Німеччині. Історія і сучасність. – Чернівці, 1998.
6. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет і місце в системі юридичних наук. – Чернівці: Рута, 2003.
7. Тадевосян Э. В. Социология права и её место в системе наук о праве // Государство и право. – 1998. – № 1.
8. Тихонравов Ю. В. Основы философии права. – Москва, 1997.
9. Doring E. Eugen Ehrlich // Neue Deutsche Biographie. – Berlin, 1959. – Bd. 4.
10. Ehrlich E. Die juristische Logik. – Tübingen, 1918.
11. Ehrlich E. Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft. – Leipzig, 1903.
12. Ehrlich E. Gesetz und lebendes Recht. – Berlin, 1986.
13. Ehrlich E. Grundlegung der Sociologie des Rechts. – München und Leipzig, 1913.
14. Ehrlich E. Recht und Leben. – Berlin (West), 1967.
15. Ehrlich E. The Sociology of Law // Harvard Law Review. – 1922/23. – № 36. [див. переклад на українську в цьому випуску “ПФП” – ред.]
16. Reh binder M. Die Begründung der Rechtssoziologie durch Eugen Ehrlich. – Berlin, 1986.
17. Reh binder M. Rechtssoziologie. 4. neu bearbeitete Auflage. – München, 2000.
18. Riebschlager K. Die Freirechtsbewegung. – Berlin, 1968.
19. Sinzheimer H. Jüdische Klassiker der deutschen Rechtswissenschaft, 1938.
20. Zeitschrift des Bernischen Juristen-Vereins. – 1918. – № 54.

В. П. Марчук

ЕВГЕНИЙ ЭРЛИХ – ОСНОВОПОЛОЖНИК СОЦИОЛОГИИ ПРАВА

Статья посвящена основателю социологического направления в юриспруденции Евгению Эрлиху, кратко изложена суть и значение его социологии права, а также возникшего на рубеже XIX-XX ст. «движения за свободное право» (Freirechtsbewegung), целью которого было обоснование свободы судебного и административного усмотрения в процессе применения норм права. Более глубокий анализ, суждения и оценки даются в работах автора, указанных в списке литературы.

V. P. Marchuk

EUGEN EHRLICH AS THE FOUNDER OF THE SOCIOLOGY OF LAW

The article is dedicated to Eugen Ehrlich, the founder of the sociological theory in jurisprudence. A brief summary of his “sociology of law” is given, along with the analysis of its importance. Also, the “free law movement” (Freirechtsbewegung), which emerged at the end of 19th century and the beginning of the 20th century, as the means of justifying the freedom of court and administrative discretion in their application of legal norms is discussed. More detailed analysis, discussions and the author’s opinions on those topics are set out in Ehrlich’s publications indicated in the list of references.